

ЕМПАТІЯ, ЯК ПЕРЕДУМОВА ПОБУДОВИ ЗДОРОВИХ СТОСУНКІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Ольга Ковальова

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Анотація:

У статті розглянуто важливу тему емпатії як ключового фактора для підтримки здорових стосунків у контексті освітнього процесу. Наголошено на провідних теоріях та підходах щодо емпатії, які застосовуються у педагогічній практиці. Автори аналізують різні аспекти емпатії та характеризують різні її рівні. У статті звернено увагу на важливість емпатії у формуванні позитивних стосунків між вчителями та учнями. На основі проведеного аналізу праць учених, стверджується, що формування емпатійної культури майбутнього вчителя напряму пов'язано з розвитком його компетентності. У статті наголошено на залежність якості освіти від емпатійної культури вчителів.

Ключові слова:

емпатія; емпатійна культура; емоційна сфера; діяльнісний підхід; компетентність.

Resume:

Kovaliova Olga. Empathy as a pre-condition for building healthy relationships in the educational process.

The article discusses the important topic of empathy as a key factor for maintaining healthy relationships in the context of the educational process. Key theories and approaches to empathy, which are used in pedagogical practice, are highlighted. The authors analyze different aspects of empathy and characterize its different levels. The article draws attention to the importance of empathy in the formation of positive relationships between teachers and students. Based on the analysis of the works of scientists, it is claimed that the formation of empathetic culture of the future teacher is directly related to the development of his competence. The article emphasizes the dependence of the quality of education on the empathetic culture of teachers.

Key words:

empathy; empathetic culture; emotional sphere; activity approach; competence.

Постановка проблеми. Система освіти в Україні вважається не лише базою для національного і духовного відродження суспільства, але й підґрунтям для формування нового покоління, здатного берегти та розширювати цінності національної культури та громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній літературі термін «емпатія» набув поширення в 1950-х роках. Спочатку він розумівся буквально, як процес емоційного відображення стану іншої людини. На сьогодні серед дослідників феномену існують значні розбіжності в поглядах та інтерпретації. Наприклад, В. Бойко розглядає емпатію як емоційно-раціональну форму відображення, яка допомагає зрозуміти та передбачити індивідуальні особливості іншої людини. Р. Даймонд визначає емпатію як уявне перенесення себе в думки, почуття і дії іншого, що допомагає структурувати світ за її зразком. Д. Маєрс розглядає емпатію як мотив альтруїстичної поведінки. Т. Гаврилова вважає, що емпатія включає співпереживання та співчуття.

До кінця 1980-х років поняття «емпатія» та «емпатійна культура» тільки починають використовуватися в науковій літературі, оскільки формування самого феномену емпатійної культури не було предметом окремих досліджень, а лише розглядалося в контексті загальних та спеціальних завдань підготовки майбутніх учителів до роботи в школі.

Вивчення цих понять ґрунтується на педагогічній спадщині видатних педагогів, таких як А. Дістервег, Я. Коменський, І. Песталоцці,

Ж.-Ж. Руссо, П. Каптерев, А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський, а також на фундаментальних психологічних працях вчених, таких як А. Бен, Л. Виготський, П. Гальперін, А. Запорожець, А. Маслоу, Ж. Піаже, С. Рубінштейн, Е. Тітченер, Д. Ельконін тощо.

Формулювання цілей статті. Цілями цієї статті є дослідження поняття «емпатія», тлумачення поняття «емпатійна культура», актуалізація емпатії як ключової здібності педагога в педагогічній діяльності, аналіз різних аспектів емпатії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпатія відіграє ключову роль у видах діяльності, таких як медицина, управління та, в першу чергу, навчання. Загалом, емпатія є однією з найважливіших якостей особистості педагога та є основою успішного педагогічного процесу.

Емпатія для педагога означає здатність відчувати та розуміти стан, інтереси, радощі та переживання учня, відчувати з ним спільні емоції та співпереживати його проблеми та взаємини з іншими учнями. Ця здатність виявляється у доброзичливості, повазі до дітей, чутливості до їхнього життя, турботливому ставленні, відданості своїм обіцянкам, уважному спостереженні, розумінні та емоційному зв'язку. Крім того, педагог повинен мати емоційну стійкість, яка виявляється у терплячості, наполегливості, витримці та самовладанні навіть у стресових ситуаціях. Ця якість є важливою для успішного здійснення педагогічної діяльності, тому вона свідомо формується педагогом для підвищення ефективності його роботи.

У контексті розвитку демократичних та гуманістичних тенденцій у суспільстві, а також

наголошення на особистісно-орієнтованій парадигмі освіти, значення особистості педагога як незалежної цінності набуває все більшої вагомості. Особистість педагога виступає як центральний фактор успішності його професійної діяльності, її суб'єктом та головним інструментом. Історично це підтверджується словами І. Франка та К. Ушинського, які підкреслювали неперевершене значення особистості вчителя у процесі виховання.

Сучасне реформування системи освіти вимагає не лише оголошення, але й реалізації гуманістичних ідей. Один із ключових елементів успішних взаємин вчителя з дітьми – це його здатність зрозуміти та відчувати внутрішній світ дитини, поділитися її почуттями та переживаннями. Педагог-гуманіст може справді відчувати емпатію та співпереживання, адже це вимагає розвинутої здатності до співчуття та взаємодопомоги. У сучасних умовах особливу актуальність набуває дослідження якостей особистості педагога, зокрема розгляд емпатії.

Видатний український педагог В. Сухомлинський не досліджував емпатію як таку, проте він наголошував на емоційній сфері та культурі почуттів педагога. Його вчення відзначається ідеалом гуманізму та моральності, де важливою рисою педагога є його здатність до емпатії. Сухомлинський підкреслював значення взаєморозуміння та співпраці для встановлення добрих стосунків між вчителем і учнями. Його педагогічна система насичена гуманізмом, любов'ю та повагою до дітей, а сам він рекомендував педагогам розвивати вміння відчувати іншу людину та зрозуміти її.

Аналогічно до В. Сухомлинського, Ш. Амонашвілі також звертає увагу до емпатії, доброти та людяності у своїх педагогічних працях. Він вважає емпатійність «теплом серця» та «даром відчуження іншої людини», наголошуючи на взаєморозумінні.

Американський психолог та лідер гуманістичної психології К. Роджерс у своїй статті «Питання, які я задавав собі, якби був учителем», розглядає умови, за яких він вважав би себе готовим узяти відповідальність за дітей, ставши тим, хто допомагає їм у справжньому осмисленню нового і розвитку їхнього потенціалу. Він висуває сім ключових питань, на які, якщо він відповів би «так», він би вважав себе готовим. Ці питання покликані розкрити важливість емпатії як основної риси в педагогічній професії. Серед них:

- Чи маю я здібність відчувати внутрішній світ людини, яка зростає та навчається, і чи можу я емоційно реагувати на цей світ?
- Чи можу я дозволити собі бути самим собою і встановлювати відкриті, емоційно

насичені, нерольові взаємовідносини зі своїми учнями?

- Чи можу я проявити інтерес до кожного учня і дозволити йому слідувати своїм інтересам, незалежно від їхнього напрямку?

Ці питання відображають сутність емпатії як ключової риси в розумінні та відносинах педагога з учнями.

Наукові дослідження в галузі педагогіки, проведені різними вченими, такими як Б. Анан'єв, Ю. Бабанський, І. Бех та інші, показують, що професійні якості особистості педагога виявляються у взаємодії її потреб, свідомості, знань, емоційно-вольової сфери та практичних дій, спрямованих на професійне та особистісне зростання. Особлива увага приділяється професійним якостям, які охоплюють різноманітні аспекти, такі як працездатність, відповідальність, творчість, та співчуття.

Зазначені дослідження також підтверджують важливість розвитку комплексу професійно значущих якостей педагога для успішного виконання його функцій та завдань. Термін «професійно значущі якості» охоплює широкий спектр рис та характеристик, необхідних для ефективної педагогічної діяльності.

У висвітленні цих питань і досліджень можна побачити розвиток та удосконалення розуміння професійних вимог до педагогічної діяльності.

Найбільш визнаною інтегрованою особистісною якістю серед останніх визначаються педагогічні здібності.

Педагогічні здібності – це стійкі індивідуально-психологічні особливості людини, що сприяють успішному виконанню педагогічної діяльності та полягають у специфічній чуйності до об'єкта, засобів, умов педагогічної праці та здатності до створення продуктивних моделей формування шуканих рис та особистості вихованця.

Згідно з найпоширенішою концепцією педагогічних здібностей Н. Кузьміної, структуру останніх складають:

- гностичні – дослідження об'єкта, процесу, результатів власної діяльності;
- проєктувальні – добір, розподіл завдань;
- конструктивні – композиційна побудова системи роботи;
- комунікативні – встановлення стосунків з дітьми;
- організаторські – включення дітей у різні види діяльності.

О. Мороз виокремлює такі соціально-психологічні риси та властивості характеру педагога:

- загальногромадянські риси: широкий світогляд, принциповість і стійкість

переконань; громадська активність і цілеспрямованість; патріотизм і добре ставлення до представників інших національностей та країн; гуманізм; високий рівень свідомості; оптимізм; любов до праці.

- морально-педагогічні якості: висока моральна зрілість, справедливість і об'єктивність; педагогічне спрямування педагогічної ерудиції, високий рівень загальної культури; високий рівень моральних стосунків з людьми; акуратність та охайність; чесність, дисциплінованість, вимогливість; уміння спілкуватись з людьми.
- педагогічні якості: педагогічна спостережливість; педагогічна уява; педагогічний такт; педагогічна інтуїція; володіння педагогічною технікою; професійна працездатність.
- соціально-перцептивні якості: високий рівень соціального сприйняття й спостереження дійсності; активна інтелектуальна діяльність; швидка орієнтація у педагогічних ситуаціях; висока культура мовлення; володіння мімікою, тоном голосу, рухами, жестами.
- індивідуально-психологічні особливості: висока пізнавальна зацікавленість, любов до дітей і потреба працювати з ними; твердість характеру, витримка і самовладання; самостійність і діловитість у вирішенні життєво важливих задач.
- психолого-педагогічні здібності: адекватність сприйняття дитини та уважність до неї; прогнозування шляхів формування особистості; здатність передбачати можливі результати; виховний вплив на колектив і особистість.

Вираженість емпатії та її форма (співчуття, співпереживання) залежать як від природних особливостей особистості, наприклад, темпераменту, загальної чутливості, так і від умов виховання життєдіяльності людини, її емоційного досвіду.

Емпатія виникає і формується у взаємодії, спілкуванні. В основі цього процесу лежить механізм усвідомленої чи неусвідомленої ідентифікації. Остання так само є результатом дій більш фундаментальної якості людини – здатності порівнювати себе, свою особистість, поведінку, стан з іншими людьми (Актаєва, 2023).

Розрізняють такі форми емпатії: емоційна – заснована на механізмах корекції та наслідування моторних і афективних реакцій іншої людини; колективна – базується на інтелектуальних процесах, таких як порівняння, аналогія тощо; предикативна – та, що

проявляється як здатність передбачати афективні реакції іншої людини в конкретних ситуаціях.

Виокремлюють ще і поведінкову (дієву) емпатію. Якщо колективна та емоційна емпатія зазвичай можлива при будь-яких типах відносин, то поведінкова або дієва – зазвичай характерна для відносин з близькими людьми. При цьому ми не лише мислимо (сприймаємо, розуміємо), не лише відчуваємо, але й діємо. Ця вища форма емоцій – дієва і характеризує моральну сутність людини (Іщенко, 2021). Тому формування морально розвиненої особистості у своїй основі повинно спиратися на розвиток емпатійних здібностей. Встановлено, що емпатична здатність зростає з ростом життєвого досвіду, а також краще реалізується при подібності поведінки та емоційних реакцій суб'єктів.

Щодо рівнів, то емпатію поділяють на 3 рівні:

1-й рівень – найнижчий, це сліпота до почуттів і думок інших. Таких людей більше цікавлять власні думки, якщо їм здається, що вони добре знають і розуміють інших, їхні висновки часто помилкові. Втім, усвідомити свою помилку їм заважає низький рівень емпатії;

2-й рівень – епізодична сліпота до почуттів і думок інших зустрічається найчастіше. Властивий будь-яким типам особистості, хоча і в різних проявах;

3-й рівень емпатії – найвищий. Це постійне, глибоке і точне розуміння іншої людини, уявне відтворення його переживань, відчуття їх як власних, глибокий такт, що полегшує усвідомлення людиною своїх проблем і прийняття правильних рішень без всякого нав'язування своєї думки або своїх інтересів. Для цього треба вміти відректися від свого «Я», будувати відносини за принципами взаємної довіри та альтруїзму (Журавльова, 2007).

Емпатія заснована на вмінні вірно уявляти собі, що відбувається всередині іншої людини, що вона переживає, відчуває, як оцінює зовнішній світ. Форми емпатії залежать від типу і характеру міжособистісних відносин. Без компонента емпатії педагогічна дія буде незавершеною, оскільки втрачає індивідуального адресата. Це, зі свого боку, відображається на стилі педагогічної діяльності. Якщо дія педагога спирається тільки на співчуття до учня, але не містить розуміння і співдій йому, то вона презентує натуральний стиль діяльності вчителя.

Якщо в педагогічній дії емпатійний елемент взагалі відсутній, або він дуже слабкий, то педагог буде діяти в інтересах якогось «середнього учня». В цьому не має індивідуального розуміння та підходу до учня, й основним компонентом педагогічної дії буде суб'єктивна позиція вчителя, що відповідає формальному, авторитарному стилю.

Доведено, що найкращим буде стиль співробітництва, продуктивного спрямування. Вчитель такого стилю професійно знає, що дитина переживає, й відгукується на її переживання, радіє успіхам або засмучується разом з нею, що дає змогу більш адекватно осмислити ситуацію, виконати адресні правильні дії. Без нього немислиме педагогічне співробітництво, коли вчитель може побачити добро у «важкому школяреві» і допомогти йому виправитися. Крім того, емпатійний вчитель має на меті навчити школяра його ж успіхом. Емпатійність при цьому повинна активізувати дії, а не тільки викликати позитивні переживання. В цьому міститься цінність вчителя, а формування суб'єктивності і є змістом розвивального навчання.

Особисті відносини з вчителем активізують в учня надію на розуміння, співчуття, коли він дійсно стає для вчителя індивідуальністю. Тоді зникає стан протидорства, слабшає опір впливу, що у такий спосіб робить учня співучасником педагогічного процесу (Коган, 2005).

Формування професійної культури майбутнього вчителя на етапі його становлення неможливе без практичної складової. Готовність до практичної реалізації професійної діяльності передбачає: здатність до вибору стратегії вчителя при вирішенні конкретної педагогічної ситуації; вміння застосовувати доцільні засоби, форми, методи; наявність системи сформованих загальнолюдських та професійно значущих якостей.

На основі проведеного аналізу праць учених можна стверджувати, що формування емпатійної культури майбутнього вчителя напряму пов'язано з розвитком його компетентності, що є сукупністю інформаційних, перцептивних, комунікативних, соціокультурних компетентностей. Кожна із них включає емпатійну компоненту, тому що лише за такої умови може бути забезпечена суб'єкт-суб'єктна взаємодія між учителем та його учнями.

Для формування емпатійної культури майбутнього вчителя важливим є реалізація діяльнісного підходу, оскільки формування відбувається у процесі навчальної, виховної, методичної діяльності студентів. Діяльнісний підхід у педагогіці досліджувався такими вченими, як О. Бондаревська (1997), Л. Буєва (1978), І. Зимня (2004), О. Леонт'єв (1977), В. Мерлін (1982).

Діяльнісний підхід у контексті нашого дослідження вагомий тому, що емпатійна культура педагога, по-перше, може реалізуватися лише через педагогічну діяльність учителя, а по-друге, виявом емпатійної культури може бути ефективно здійснена професійна

діяльність, яка у конкретних ситуаціях може розглядатися як емпатійна діяльність щодо учня.

Поряд з цим, емпатійну культуру можна вважати одним із визначальних факторів успішної реалізації різних видів професійної діяльності вчителя, зокрема таких як навчальна, комунікативна, виховна, корекційна, управлінська й інші. О. Леонт'єв, досліджуючи психологію діяльності, стверджував, що важливо, щоб процес діяльності мав усвідомлену мету, був мотиваційно зумовленим, мав спрямованість на визначений об'єкт (матеріальний чи нематеріальний), а також визначену структуру (Леонт'єв, 1977). На основі аналізу поглядів ученого можна відобразити зв'язок основних характеристик діяльності як процесу (за О. Леонт'євим) та формуванням емпатійної культури майбутнього вчителя початкових класів.

Гуманістичний напрямок у розв'язанні глобальних проблем освіти передбачає передусім виховання гуманістичного типу особистості учня.

Найважливішим критерієм гуманізації вищої освіти стають не стільки набуті знання, уміння та навички, скільки усвідомлення і прийняття кожним учнем гуманістичних ідеалів, прагнення до постійного самовдосконалення (Міненко, 2020).

На наш погляд, емпатійна спрямованість має спеціально формуватися у майбутнього вчителя, який до моменту вибору педагогічної професії вже повинен мати достатньо високий рівень емпатії. Рівень розвитку емпатійності людини, в першу чергу, визначається її спрямованістю, яка передбачає сформованість гуманних, альтруїстичних якостей особистості та відповідну до них просоціальну поведінку.

Завдяки підготовці вчителя, здатного до емпатійної педагогічної взаємодії, стає можливим розвиток у кожному учневі емпатійного суб'єкта учіння, діяльності та поведінки, що істотно збагачує виховні цілі сучасної школи. Чинна система освіти дозволяє сформувати емпатійність педагога, вихователя, психолога. Тому розробка системи виховання у педагогічних вищих навчальних закладах щодо розвитку емпатійних стосунків суб'єктів взаємодії може бути одним із дієвих шляхів реалізації суб'єкт-суб'єктної парадигми, гуманізації освіти та, внаслідок цього, розвитку вільної, високоморальної, самодостатньої особистості, яка успішно реалізує свій потенціал у професійній діяльності (Дворніченко, 2023).

Висновки. Система освіти в Україні визнається не просто базою для розвитку суспільства і культури, але й ключовим елементом формування нового покоління,

спроможного відстоювати та поглиблювати цінності національної культури та громадянського суспільства. Поняття емпатії відіграє значну роль у цьому процесі, як у психологічних дослідженнях, так і у педагогічній практиці. Емпатія не лише допомагає розуміти та передбачати індивідуальні особливості людини, а і є ключовим елементом успішного педагогічного процесу.

Вивчення емпатії та її культури базується на педагогічній спадщині видатних педагогів і фундаментальних психологічних працях вчених. Емпатія для педагога означає не лише відчуття та розуміння стану учня, але й виявлення доброзичливості, турботи, уважності та емоційного зв'язку з ним. У контексті сучасних тенденцій розвитку освіти, особистість педагога виступає як центральний фактор успішності його роботи, а її емпатія та спроможність до співпереживання стають невіддільними складовими успішного виховання та навчання.

Таким чином, розуміння та розвиток емпатії у педагогічній діяльності відіграють ключову роль у формуванні гуманістичних відносин та підвищенні якості освіти. Ефективна педагогічна практика базується на умінні відчувати, розуміти та відповідати на потреби та почуття учнів, створюючи сприятливе середовище для їхнього розвитку та самореалізації.

Діяльнісний підхід у педагогічній діяльності стає ключовим у формуванні емпатійної культури вчителя. Цей підхід дозволяє здійснювати ефективну педагогічну діяльність, що базується на взаємодії та співпраці між учителем та учнями.

Таким чином, емпатійна культура майбутнього вчителя визначає його здатність до успішної реалізації професійної діяльності та сприяє створенню позитивного педагогічного середовища для учнів. Вона є важливим елементом формування гуманістичних відносин у навчальному процесі та сприяє всебічному розвитку особистості.

Список використаних джерел

- Актаєва, М. (2023). Емпатія як необхідна професійна навичка практикуючого психолога. *Наукові Перспективи*. № 3 (33). URL: [https://Doi.Org/10.52058/2708-7530-2023-3\(33\)](https://Doi.Org/10.52058/2708-7530-2023-3(33))
- Дворніченко, Л.Л. (2023). Емпіричне дослідження особливостей прояву емпатії у студентів зво. *Слобожанський Науковий Вісник. Серія: Психологія*. № 2. URL: <https://Doi.Org/10.32782/Psypu/2023.2>
- Іщенко, М.В. (2021). Емпатія в структурі екології відносин у вищій педагогічній музичній освіті. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій загальноосвітній школах*. URL: <https://Doi.Org/10.32840/1992-5786.2021.75-1.31>
- Журавльова, Л.П. (2007). *Психологія емпатії: Монографія*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 328 с.
- Коган, І.М. (2005). *Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Київ: Ін-т психології імені Г.С. Костюка АПН України, 2005. 20 с.
- Міненко, О.О. (2020). Емпатія як професійно значуща якість педагогів дошкільних навчальних закладів. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 31 (70). URL: <https://Doi.Org/10.32838/2709-3093/2020.4/35>

Відомості про автора:

Ковальова Ольга Вікторівна
kovalova.ov.mdpu@gmail.com
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
Наукове Містечко, вулиця, 59, Запоріжжя,
Запорізька обл., 69000, Україна

doi: 10.33842/22195203-2024-1-32-112-116

Матеріал надійшов до редакції 28. 03. 2024 р.
Прийнято до друку 14. 04. 2024 р.

References

- Aktaeva M. Empathy as a necessary professional skill of a practicing psychologist // *Scientific Perspectives*; No. 3 (33). 2023. URL: [https://Doi.Org/10.52058/2708-7530-2023-3\(33\)](https://Doi.Org/10.52058/2708-7530-2023-3(33)) [in Ukrainian]
- Dvornichenko L.L. Empirical study of the peculiarities of empathy in students // *Slobozhansky Scientific Bulletin. Series: Psychology*; No.2 (2023). 2023. URL: <https://Doi.Org/10.32782/Psypu/2023.2> [in Ukrainian]
- Ishchenko M.V. Empathy in the structure of the ecology of relations in higher pedagogical music education // *Pedagogy of Creative Personality Formation in Higher and General Schools*. 2021. URL: <https://Doi.Org/10.32840/1992-5786.2021.75-1.31> [in Ukrainian]
- Zhuravliova L.P. *Psychology of empathy: Monograph*. Zhytomyr: Zhytomyr Ivan Franko State University, 2007. 328 p.
- Kogan I.M. Empathy and peculiarities of its development in children of younger school age: Author's Ref. Diss... *Cand. Psychol. Sciences: 19.00.07 / Kogan I.M. K.: G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 2005. 20 p.*
- Minenko O.O. Empathy as a professionally significant quality of teachers of preschool educational institutions // *Scholarly Notes of Tavrida National V.I. Vernadsky University. Series: Psychology; Volume 31 (70)*. 2020. URL: <https://Doi.Org/10.32838/2709-3093/2020.4/35> [in Ukrainian]

Information about the author:

Kovaliova Olga Viktorivna
kovalova.ov.mdpu@gmail.com
Bohdan Khmelnytsky Melitopol
State Pedagogical University
Scientific Town, Street 59, Zaporizhzhia,
Zaporizhzhia region, 69000, Ukraine

doi: 10.33842/22195203-2024-1-32-112-116

Received at the editorial office 28. 03. 2024.
Accepted for publishing 14. 04. 2024.